

RÓBERT PÉTER

Háborús évek Budapesten (1914–1918)

Immár kilenc évtizede, hogy az első világháború vérzivattal árasztotta el Európát. Magyarország alaposan kivette részét a szenvedésekből, a vesztes háború terhei megviselték az országot és fővárosát.

Pedig a főváros éppen ezekben az évtizedekben csodálatos fejlődésnek indult, lakóinak száma 1910-re elérte a 880 000 főt és gyorsan kúszott a milliós nagyságrend felé. Középületek, bérházak sokasága alakította ki a belső kerületek ma is jellemző képét. Amit a külföldieknek büszkén mutogatni szoktunk, az mind ekkor keletkezett. Milleniumi fényes ünnepeken a monarchia más országaiból idelátogatók is gyönyörködtek a magyar fővárosban és elvitték szépségének hírét messze földre. És akkor jött a vihar! Mintegy előjelként a természet jelzett.

Addig nem látott borzalmas tornádó szakadt 1914. július 25-e délutánján Budapestre, a szélvihar percek alatt százados fákat döntött ki a Városligetben – szerencsére csütörtök lévén nem volt a hétvégeken szokásos tömeg –, megrongálta a Bazilika kupoláját, a királyi palota és a Mátyás templom tetőzetét, a felújítás alatt álló Lánchíd állványzatát és sok kéményt. 7 halott és 39 sebesült került a néhány hét múlva katonák tömegét befogadó kórházakba. A természet vihara megelőzte a történelmi vihart! Ezen a napon utasította el Szerbia a Monarchia jegyzékét – a háború elkerülhetlenné vált.

Szombat délután 6 órakor járt le az ultimátum, az utcákat ellepő tömeg még reménykedett a megegyezésben, de amikor elterjedt a híre a diplomáciai kapcsolatok megszakításának, megváltozott a hangulat. Zászlók kerültek elő, katonazenekarok jelentek meg, egymásután jät-

szották a Rákóczi-induló és a Kossuth-nóta mellett a Prinz Eugent és a Wacht am Rheint. Éltették a háborút, amely annyi szenvedést hoz majd az országra, alkalmi szónokok tartottak gyűjtő beszédeket. Mindenki lelkesedik, ritka az ellentétes megnyilvánulás, inkább hallgatnak. Jobban is teszik, mert például amikor Győry István 29 éves kárpitós segéd a Nagykörúton kételkedésének ad hangot a biztos győzelemmel szemben, csak a rendőrök mentik meg a lincseléstől, eljárást indítanak ellene botrányokozásért. Pedig az utókor őt igazolta! Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a kavalkád nem terjedt ki a külvárosokra, Angyalföld és a munkásnegyedek hallgattak, mintegy előre rettegve a jövőtől. Sajnos az ő félelmeik váltak valóra!

Budapest lakossága igen hamar a bőrén érezte a háborút. Eltűntek a férfiak, az apák – néha fiaikkal együtt, testvérek, rokonok, felvették a csukaszürke uniformist. A 18–50 év közötti férfiak 2/3-a bevonul, ami 1914 őszén legalább 32 000 családot érint (ennyi família kapott hadisegélyt), de a háború végére ez a szám 80 000 fölé emelkedik. 30–35 000-re teszik a halottak számát, amelyet a hadifoglyok és sebesültek 100 000 körüli háborús veszteségre emelnek. Alig volt család amelyet ne érintett volna ez, ne fizetett volna véradót! Budapest házi-ezrede, a fővárosból és Pest megye északi részéből sorozott 32. császári és királyi gyalogezred szinte az összes frontot megjárta. Szerbiában, a Drina mentén kezdett harcolni, augusztus végén Galíciában próbálta megállítani az orosz gőzhengert – közben egy 1500 fős munkásosztaga a körülvárt Przemyslben fogságba kerül –, 1916 végén Romániában küzdenek, 1918 tavaszától a legvéresebb olasz fronton. A piavei átkelelnél, Montello mellett pár nap alatt 512 ember a veszteség, az egész háború alatt 8500 katona, ami háromszorosa a békebeli ezredlétszámának – a háborús sorozások és pótsorozások eredményeként 42 menetzászlóalj, több mint 40 000 embert küldenek utánuk a frontra. A háziezrednek a harcoló alakulatok számára utánpótlást biztosító pótzászlóaljához a négy háborús évben 100 000 férfi vonul be és 120 000 felszerelést adnak ki!

Az igazsághoz hozzátartozik, hogy vidéken még rosszabb volt a helyzet, mivel Budapesten több a felmentett. A részben katonai parancsnokság alá helyezett hadiüzemek a munkásság egy részét visszatartották a városban, és a fővárosban összpontosuló közigazgatás személyeze-

te is könnyebben mentesült a katonai szolgálattól. Érdekes módon a fent részletezett behívások ellenére a lakosság növekszik. Már 1915 februárjában eléri a 970 000-t, 1918-ban pedig meghaladja a milliót.

Mi ennek az oka?

A forgandó hadiszerecnse, a keleti frontvonal változása folytán időnként nagy területek cseréltek gazdát. Százerek menekültek, hagyták el otthonaikat a cári hadsereg 1914. végi offenzívája elől, amikor az orosz haderő Kárpátalját elérte, vagy az 1916-os erdélyi román betörés nyomán. Zömük a városokba igyekezett, rontva ezek amúgy is rossz ellátási helyzetét, növelve a társadalmi feszültséget. Mivel a férfiak közül is már bevonultak, gazdaságilag nehezen bevonható tömeg volt ez, sok gyerekekkel és öreggel. Egy részük más megélhetés hiányában bekapcsolódott az illegális ún. lánckereskedelembé, ami a lakosság ellenszenvét vívta ki.

A kereskedelem nélkülük is komoly problémákkal küzdött. Az 1913. évi 70 millió métermázsás behozatala 1918-ra 42 millióra esett, a kivitel 32 millió mázsáról 18 millióra. A háború első napján bezárják a tőzsdét, amely gyakorlatilag később sem működik. A gabonacsarnok pódiumán 3 perccel délelőtt 10 óra előtt minden nap megjelent a tőzsde titkára, akinek jelére pontban 10 órakor a teremszolga megkondította az üzletkezdést jelző harangot – de az ügyletek nem születtek meg, a háborús áruhiány megfojtotta a szabad kereskedelmet. 1914-ben még csak a szeszfőzés és a liszt készítése lett szabályozva, 1915-ben a kényszergazdálkodás az élelmiszerek alapanyagain kívül a fémekre, bőrre terjed ki, a következő években majdnem mindenre, beleértve az ócskavasat és papírhulladékot. Az utolsó háborús évben szabályozzák még a kocsikenőcs és a tarhonya forgalmát is. Különböző bizottságok, központok jöttek létre: szénbizottság, Takarmányközpont, Pamutközpont vagy például a Honvédelmi Minisztérium Kilincshivatala, amely a réz- és fémkilincseket gyűjtötte össze, hogy a harangokhoz hasonlóan ágyút öntsenek belőlük. Külön kell említenünk a Haditermék Részvénytársaságot, amelyet 1915 nyarán közvetlenül aratás előtt hoztak létre, élén Russó Illéssel, az egyik legnagyobb budapesti terménykereskedelmi cég vezetőjével. Dinamikus fejlődésére és a háborús konjunktúrára jellemzően a délelőtt alakult cég a másnap reggel szerződöttetett első 24 tisztviselőt kötelezi, hogy széket hozzon magával, mert az még hiányzott a frissen bé-

rejt Nádor utcai iroda Teleki téren vásárolt berendezéséből. Kis forgatókével óriási forgalmat bonyolítanak le, 1918 őszén 27 osztályának irodái találhatóak a Lipótvárosban, ezek mintegy 100 lakást foglalnak el, optimista módon a háború utolsó hónapjaiban még neki kezdenek egy irodaház építésének – ma az oktatási minisztérium van benne.

Az ipar is centralizálódik, a fellendülés a hadfelszerelési iparban a legnagyobb, de a többi nagyüzem is részesül belőle. A Weiss Manfréd Művek munkáslétszáma 1737-ről 23 200-ra, az Egyesült Izzóé 2107-ről 3500-ra, a Fegyvergyáré (természetesen!) 1130-ról 4222-re növekszik 1917-re. Munkaerőhiány lép fel, amelyet nők és gyermekek bevonásával oldanak meg. (Ez nemcsak az iparra vonatkozik: megjelennek a női kalauzok a villamoson, diákokat hívnak nyári mezőgazdasági munkára.) Sokan a behívó előtt keresnek menedéket a hadiüzemekben, vagyonosabb emberek is, akik néha fenntartják városi lakásukat, de albérelti szobát bérelnek a gyár közelében.

Nagyon jellemző a Weiss Manfréd Művek háborús története. A testvérek, Berthold és Manfréd kifejezetten a katonaság ellátására alapítják még a háború előtt az első magyar konzervgyárat, majd rájönnek, hogy a dobozokhoz hasonló technikával kifizetődőbb lövedéket és töltenyt gyártani. A világháború alatt hatalmas a fejlődés, naponta 3 millió töltenyt, 20 000 tüzérségi löszert és nagymennyiségű egyéb hadianyagot valamint 600 000 darab hús- és másfélmillió kávékonzervet gyártanak, de emellett állandóan új találmányokkal jelentkeznek. Weiss Manfréd, a csepeliek közvetlen és egyszerű „Móni bácsija” bárói címet, főrendiházi tagságot kap. A háború végén Tisza István azt mondja róla, hogy nélküle egy évvel korábban következett volna be az összeomlás. Feltehetőleg az elismerésnél fontosabb volt számára a gyár nyereségének 1914 és 1918 között 2,5 millió koronáról 35 millióra emelkedése, amely még az inflációt beszámítva is figyelemre méltó. Más gyárak jövedelme is szépen nőtt a háború alatt: a Ganz-gépgyár 1914-es másfélmilliónyos nyeresége 1917-re megháromszorozódik, a Lipták-gyáré és természetesen a Fegyver- és Gépgyáré egyenesen megnégyszereződik. Beruháznak, modernizálnak és megújítják gépparkjukat is, véglegessé téve a nagyipar fölényét a fővárosi ipar szerkezetében. Ez a szoros kapcsolatok révén a bankok befolyását is növeli, amely a háború alatt a Balkánra is kiterjed.

Az emberek többsége számára a háború csapás, szenvedést és nélkülözést jelent, de a konjunktúrának vannak haszonélvezői, elsősorban a hadiszállítók. Nézzünk néhányat!

Dénes Pálné, egy kistsztviselő felesége a háború előtt konfekció kisüzemet tart fenn. A hadüzenet után százezres tételekben varrják a csukaszürke köpenyeket, mindegyiken két és fél korona haszonnal. Férje is otthagyja az irodát, hasznuk 1917-re 3 millió korona. A katonákat etetni is kellett: a Concordia Malom minden kiló kenyéren 3–5, kétszersültön 6–10 fillért keres, a háború alatt összesen 12 millió koronát. Weitzenfeld Lajos a háború elején a nyers faggyú áremelkedését kihasználva szerzi alaptőkéjét és lesz később milliommossá, aki egy filmgyárat is szponzorál – filmhíradójuk örökölte meg számunkra Károly koronázási ünnepségét. Ekkor még lovakat fognak a szekerek és ágyúk elé. Az alvállalkozókkal mesterséges lótapot készítő Baruch Jeremiás cég a háború során 15 milliós haszonra tesz szert. Nagy tételeknél nagy volt a kísértés a minőség rontására: 1915 tavaszán hallunk először papírtalpú bakancsokról, ezt követi a posztó-nagykereskedők ügye, akik csalásokkal 11 milliós kárt okoztak a hadseregnek – és hányan nem kerültek bíróság elé? Földbirtokosok is részt vesznek ezekben az üzelmekben, de a közvélemény inkább a budapesti nagypolgárokat veszi észre.

Megnő a sok adót fizető, un. virilisták száma: 30 ezer koronánál többet 1913-ban még csak egy, 1917-ben 12-en fizetnek, 9 ezer koronán felül 1913-ban 104 személy, 1917-ben ennek duplája. Megnő az ingatlanforgalom, látogatottak az aukciók. „Rázzák a rongyot” a hadigazdagok, a katonai szíjak gyártásán meggazdagodott terézvárosi tímármester, Szekeres Ármin az Andrassy úton bérel tízsobás lakást antik bútorokkal és a közeli Fasorban tart nyaralót, amelyet csak ő használ, felesége a telet Semmeringen, a nyarat Marienbadban tölti. Horváth Ákos műhímező kisiparos a háború kitérésekor félmillió hátizsákra, majd 100 000 egyenruhára kap megrendelést – úgy látszik haszonnal, mert néhány év múlva luxusvillát vesz a Stefánia úton, a nyárra pedig a margitszigeti „kis kastélyt” bérel ki, napilapot is vásárol, lóversenyistállót alapít. Asszonyaik, leányaik a legnagyobb háborús anyagiányban magas szarú bőrcipőt hordanak, divatba jön a bokáig érő szoros „bukjel szoknya”. Ugyanakkor a bérből-fizetésből élők lerongyolódnak. Az utolsó háborús évben 730 000 budapestiből 291 000-nek egyetlen pár

cipője van, további 150 000 ugyan több cipőt vall be, de csak egyet tart ezek közül jónak. Nem csoda, hogy az újságokban rajzos tanácsok jelennek meg, hogyan lehet otthon cipőt készíteni, méghozzá „gyengébb női kezek által”. Ugyanakkor virágkorát éri az osztrák tábornokról elnevezett anyagigényes Bilgeri-csizma és más luxus-cikkek.

Ez sokaknak nem, tetszik. Ötven úri hölgy 1916 végén megalapítja a Fényűzés Elleni Ligát az egyszerű öltözködést támogatva, különös tekintettel az importanyagok kerülésére. Nem tudjuk, hogy Weiss Manfréd támogatta-e ezt a mozgalmat, de amikor 1919-ben a vörösőrök átkutatták Andrassy úti villáját, meghökkenten látták, hogy csak három öltönye van – viszont 8000 holdas birtokot vett a háborús nyereségből Derekegyházán. Meg kell mondanunk, hogy a budapesti lakosság többségének egészen mások voltak a problémái!

Mintegy nyolcvanezren részesültek hadisegélyben, amiből csak a minimális megélhetésre jutott. Messze volt már az a korszak, amiről így szólt a nóta:

*Húzd rá cigány kapom a segélyt
Isten az uramat haza ne segéld...*

Az infláció felemésztette a kezdetben sem túl jelentős összeget.

Legalább 200 000 ember nyomorgott, az akkor közigazgatási tekintetben önálló elővárosokat nem számítva. 1917 végén felemelték a hadisegélyek összegét, de kifizetésük sok utánjárást igényelt a tanulatlan, egyszerűbb asszonyoktól. Még rosszabb helyzetben voltak a hadiözvegyek, akiknek száma egyre nőtt. Ellepték az utcát a kolduló hadirokkantak. Nem ellensúlyozta az áremelkedést a drágasági pótlék bevezetése sem. 1915-től megjelenik a jegyrendszer, romlik az élelmiszerek minősége, a „hadi” jelző gyakorlatilag silányabbat jelent, a „békebeli” már csak nosztalgiát. 1917 novemberében háziasszonyok százai követelik a városházán, hogy a kiosztott ehetetlen és büdös „hadimargarin” helyett zsírt kapjanak. El is érik az alapanyagok arányának megváltoztatását. Nincs fűtőanyag sem, ismerjük József Attila visszaemlékezéseit a szén kalandos megszerzéséről.

1918-ban továbbfejlesztik a jegyrendszert, ki akarják terjeszteni a ruházati cikkekre is. Be akarják vezetni a „népruhát”, amelyért cserébe egy

használt ruhát kellett volna beszolgáltatni. Erre már nem volt idő! Romlik a lakáshelyzet is. Már szólunk a menekültekről, de gondot okozott az átvonuló katonaság elszállásolása (1915-ben 30 000 tiszt és 185 000 főnyi legénység) is. Mivel szigorúan tiltják és ellenőrzik a lakbérek emelését, az albérletek és ágybérletek díja szökken fel, a vagyonosabbaknak bútorozott lakásokat adnak ki, illetve fiktív szolgáltatások felszámításával zsarolják a rászorultakat. Ezeknek a gondoknak az enyhítésére hozzák létre 1918-ban a fővárosi lakáshivatalt, ahol nyáron már 2000 felett van a családi lakáskérvények száma, és több mint félezer fiatal pár arra hivatkozik, hogy lakás hiányában nem tudnak összeházasodni.

Leállnak az építkezések, 1913-ban 414 építési engedélyt adnak ki, 1918-ban 15-öt. Romlik a meglévő lakásállomány, mivel a háziurak a maximált házbérek és magas bér- illetve anyagköltségek mellett takarékoskodnak a karbantartással, romlik a tető, hullik a vakolat, reped az ereszcatorna, csöpögő csapokon folyik el a víz, pedig amúgy is száraz nyarak járnak ezekben az években – csak a vér folyik a frontokon. A háború előtt megkezdett építkezéseket lassan, de befejezik ugyan – a legjelentősebb a Gellért szálló és fürdő, valamint néhány középület és minisztérium (Igazságügy, Külügy stb.). Folynak azonban a háborús építkezések. 1914–15-ben az orosz offenzíva hatására a város határában erődítenek, árkokat ásnak több mint 10 000 vagon fa és szögesdrót felhasználásával. Kórházakat építenek a sebesülteknek (a királynőről elnevezett ferencvárosi Zita kórház, az angyalföldi Révész utcai szükségkórház, a háború után szükségglakóteleppé alakult Mária Valéria telep, összesen 34 000 ágy), sok barakk, és szükségkonyhák. A legnagyobb és legmodernebb a Zita-konyha, ahol egyszerre 10 ezer ebédet főzhetnének – ha lenne elegendő nyersanyag. Egyetlen egyszer használják ki teljes kapacitását, az avatásakor, amely – nem véletlenül – egybeesik Károly király koronázásával. Itt főzik a hagyományos ökörsütést pótló gulyáslevest az évek óta éhező budapestiek nagy örömeire. Az utolsó magyar király megkoronázása 1916. december 30-án megmozgatja a fővárost, bár a rendezvények színhelye a budai Vár. A koronázási menetben a főváros küldöttsége megy az élen, bár ők szerettek volna közvetlenül a király környezetében sétálni a Mátyás templomba, ahol a hagyományos pompával éles ellentétben áll az aransarkantyús vitézzé avatott rokkantak felsorakoztatása.

Nem csak a koronázás jelentett szórakozást a háborús idők Budapestjén. Az állami színházak a hadüzenet után bezártak – úgyszólván – de 1915 januárjában kinyitottak és a háborús darabok után visszatértek a békésebb témákhoz. Tele volt a Vígszínház, Király Színház, több új színpad is szolgálta a háborút feledni akaró tömegek szórakozását, kabarét játszottak a mai Corvin Áruház helyén volt Apolló Kabaréban és az orfeumokban is. Lendületet kapott a fiatal magyar filmgyártás, mert eltűntek az ellenséges országok filmjei. Az 1914-es 18 magyar filmmel szemben az utolsó háborús évben már 102 film készült, zömmel Budapesten.

Ezekben az években sem szünetel a városigazgatás munkája, igyekeznek megbirkózni a háborús feladatokkal. Heltai Ferenc 1913-as halála óta Bárczy István vezeti a várost, amelyben a 18–51 év közötti férfiak háromnegyede egyenruhában vagy anélkül a háború szolgálatában áll. Megtartják a tisztújításokat, választásokat, 1915-ben a tanácsjegyzői állásra 45-en jelentkeznek. Új hivatalokat szerveznek az ellátás érdekében (Központi Liszthivatal és Központi Tejhivatal, Városi Népszegítő Iroda, Fővárosi Népjóléti Központ) Mindez pénzbe kerül, nő a deficit: 1916-ban 16, 1917-ben 29 millió korona. Kölcsönöket vesznek fel, az adósság 1918-ban több mint 600 millió, amelyet új adókkal (például telekérték-emelkedési) próbálnak csökkenteni!

Egyre több a munka, nagyobb a felelősség a főváros alkalmazottain, ezért szervezkedni kezdenek. 1917-ben megalakul a Városi Alkalmazottak Országos Szövetsége, lapja a Községi Munkás azelőtt elképzelhetetlen hangon követeli a munkavállalók jogait. A háború utolsó két évében megélnék a politikai élet, véget ér az ostromlott várra jellemző „treuga dei” (Isten békéje), utat tör az elégedetlenség. Felújul a választójog követelése, létrejön a Fővárosi Polgárok és Munkások Választójogi Bizottsága. Az 1917. június 8-i gyűlésüket a városháza udvarán rendezhetik, határozataikat Bárczy adja át még aznap a királynak. Emelkedik is népszerűsége, az utolsó napokban még miniszterelnöksége is felmerül, de nem vállalja Károlyi ellenében a jelöltséget. Ekkor már forradalom van napirenden, nem polgári reformok!

Nő a feszültség, nemcsak sztrájkok jelzik a változás közeledtét, a hadsereg fegyelme is meginog. Ez elsősorban Budapesten vehető észre, ahol például 1918 májusában 20 730 esetben jár el a katonai rendőr-

ség, ebből 4132 szökés vagy önkényes eltávozás. Egyre több a katonaszökevény, akik vagy a „zöld kádert”, az erdőket választják, vagy a fővárosban igyekeznek eltűnni. Razziákon kutatják őket, sok kerül kivégző osztag elé, ennek ellenére egyre többen vannak. Lelkesen csatlakoznak az őszirózsás forradalomhoz, amelynek ők lesznek első katonái.

A forradalom meghozza a békét, de újabb nehézségeket, szenvedéseket is. Ezeket a főváros – ahonnan kiindult – akkor még nem láthatta előre.